

Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi

2021, 4(7): 671-687.

DOI:[10.26677/TR1010.2021.792](https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.792)

ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

KAVRAMSAL MAKALE

Fahrelnisa Zeid'in Türk Resim Sanatına Etkisi

Dr. Öğr. Üyesi Emre ŞEN, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Çankırı, e-posta: sen_emre@msn.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5016-6461>

Bilim Uzmanı Şirin ZEREY KOÇ, Milli Eğitim Bakanlığı, Çankırı Atatürk Ortaokulu, Çankırı, e-posta: sirinzereykoc@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8268-0051>

Öz

Türk ve dünya sanatına önemli sanatçılar kazandıran Şakir Paşa ailesinin sanatçı üyelerinden olan ve resmin prensesi olarak bilinen Fahrelnisa Zeid'in kısaca hayatına bakılarak daha çok sanatı üzerinde durulmuştur. Türk resim sanatındaki yeri ve katkıları ile dünya sanatındaki konumu ele alınmıştır. Uzun sanat yaşamı boyunca Fahrelnisa Zeid'in tekrara düşmeyip sürekli bir arayış içinde olduğu gözlemlenmiştir. Resim yapmak onun için bir tutkuya dönüşmüştür. Yenilikleri ve arayışları sonucunda Türk resim sanatının ileri gitmesinde ve yurtdışında pek çok ülkede Türk resminin temsil edilmesinde katkıları olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Sanatı, Fahrelnisa Zeid, Soyut Resim.

Makale Gönderme Tarihi: 11.03.2021

Makale Kabul Tarihi: 02.07.2021

Önerilen Atf:

Şen, E. ve Zerey Koç, Ş. (2021). Fahrelnisa Zeid'in Türk Resim Sanatına Etkisi, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(7): 671-687.

© 2021 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi.

Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences

2021, 4(7): 671-687. DOI:[10.26677/TR1010.2021.792](https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.792)
ISSN: 2667-422X Dergi web sayfası: www.sobibder.org

CONCEPTUAL PAPER

Fahrelnisa Zeid's Influence on Turkish Painting

Assistant Prof. Dr Emre ŞEN, Çankırı Karatekin University, Fine Arts Institute, Çankırı, e-mail:
sen_emre@msn.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5016-6461>

Şirin ZEREY KOÇ, MSc., Ministry of National Education, Çankırı Atatürk Secondary School,
Çankırı, e-mail: sirinzereykoc@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8268-0051>

Abstract

Fahrelnisa Zeid, one of the artist members of the Şakir Pasha family, who brought important artists to Turkish and world art, and known as the princess of painting, briefly looked at her life and focused more on her art. Its place and contributions in Turkish painting art and its position in world art are discussed. Throughout his long art life, it has been observed that Fahrelnisa Zeid was in constant pursuit of repetition. Painting has become a passion for him. As a result of his innovations and searches, he contributed to the advancement of Turkish painting art and to representing Turkish painting in many countries abroad.

Keywords: Turkish Art, Fahrelnisa Zeid, Abstract Painting

Received: 11.03.2021

Accepted: 02.07.2021

Suggested Citation:

Şen, E. and Zerey Koç, Ş. (2021). Fahrelnisa Zeid's Influence on Turkish Painting, *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 4(7): 671-687.

© 2021 Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi.

GİRİŞ

Şakir Paşa ve ailesi, 19. yy. da Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerce Sanayi Devrimi ile ucuz ve bol tüketim malları ile doldurulup Avrupa devletlerinin açık pazarı haline geldiği ve Dünya Savaşları'nın olduğu dönemde yaşamıştır. Devleti için önemli görevlerde bulunan Mehmet Şakir Paşa'nın çocuklarından olan Fahrelnisa Zeid'in hayatına kısaca değinilerek Türk Sanatına yapmış olduğu katkılar üzerinde durulmuştur.

Şakir Paşa ailesi, Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile Türk Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları arasında geleneklerinden kopmadan Batılı bir yaşam biçimini benimsemiştir. Ailede, sanat günlük hayatın içinde yaşatılmaya çalışılmış, erkek çocukları ile kız çocukları arasında ayırım gözetilmemiştir. Çocukların en iyi okullarda eğitim almaları sağlanmıştır. Ailede çok renkli sanatçılar yetişmiş ve her biri çalıştığı alanda önemli başarılarla imza atmışlardır.

"Fahrelnisa Zeid'in Türk Resim Sanatına Etkisi" başlıklı çalışma kapsamında ressamın yaşadığı dönemde Türk resminde yeni arayışların yaşandığı, soyut resmin kendini kanıtlama çabası içinde olduğu ve dünyada resim alanında yeniliklerin yaşandığı döneme bakılmıştır. Fahrelnisa, yaşadığı dönemin sosyal, siyasal, ekonomik zorluklarına rağmen kendisini müzik, edebiyat, felsefe ve sanat tarihi gibi konularda yetiştirmiştir. Sanatçı, karşılaştığı onca zorluğa rağmen başarıma arzusu ve tutkusu ile sürekli çalışmıştır.

'Resmin Prensesi' olarak anılan sansasyonel ve çok renkli bir hayat yaşayan, soyut resmin Türkiye'de tanınması ve gelişmesi için ciddi atılımlarda bulunan Fahrelnisa Zeyd, ailenin diğer sanatçı üyelerinden kardeşi Aliye Berger, yeğeni Füreyä Koral, oğlu Nejat Devrim ve kızı Şirin Devrim'in de sanatla ilgilenmelerini sağlayarak Türk sanatına da adı geçen sanatçıları kazandırmıştır. Uzun bir sanat hayatı olan Fahrelnisa Zeid, resme olan tutkusuyla hayatının sonuna kadar üretim içinde olmuş, sanatıyla var olmuştur.

FAHRELNİSA ZEİD

6 Aralık 1901 yılında İstanbul Büyükkada'da dünyaya gelen Fahrelnisa, sahip olduğu son derece renkli ve pek çok başarıya imza atmış, Şakir Paşa ailesinin beşinci çocuğu olmuştur. Amcası Cevat Paşa ve babası Şakir Paşa çok başarılı birer asker, yazar ve amatör fotoğrafçıdır. Cevat Paşa, dergi editörlüğü yapmış aynı zamanda beş bin kitabıyla Türkiye'nin en büyük özel kütüphanesine sahip olmuştur (Hanieh, 2018: 12). Fahrelnisa için okumayı çok seven, sanatla ilgilenen bir babaya ve resim çizen, sürekli okuyan, araştıran bir ağabeye (Cevat Şakir Kabaağaçlı) sahip olmak ayrıcalıklı bir durum oluşturmuştur. Evde konuşulan konuların başında sanatın gelmesi Fahrelnisa'nın ve diğer çocukların sanata olan ilgilerinin oluşup şekillenmesinde etkili olmuştur.

Fahrelnisa Zeid, henüz dört yaşındayken ağabeyi Cevat Şakir'i resim yaparken izlemiştir. Sanatçı, ağabeyinden çok etkilenmiştir. Bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Onun fırçasının sesi müzik gibi kulağımı okşuyordu. Elimi tutup kâğıdın ortasında gezdirmeye başladı. O günde beri ne o ses kulağımdan gitti ne de resim yapma tutkusu" (Yaman, 2006: 18).

Fahrelnisa Zeid'in kızı Şirin Devrim, annesi için resim yapmanın nefes almak kadar önemli olduğunu, resim yapmaz ise sanki öleceğini söylemiştir. Devrim, Fahrelnisa'nın hasta olduğu dönemlerde acılar içinde yatağında yatarken resim yaptığından bahsetmiştir. İlerleyen yaşına ve çektiği ağrılara rağmen annesin tuvaline bir fırça sürüp kısa bir süre dinlenip tekrar resmine müdahale ettiğini ve bu vaziyette resim yapmayı bırakmadığını anlatmıştır. Şirin Devrim, annesinin ölümünden çok kısa bir süre önce yanı başında iki tane eskiz bulduklarından bahsetmiştir. Fahrelnisa'nın çantasında her zaman kalem kâğıt bulundurduğunu, hoşuna giden bir şeyi mutlaka hemen orada çizdiğini belirtmiştir.

Annesinin, babası İzzet Melih ile evlendikten sonra çıktıkları balayında gördükleri İspanya, İtalya ve Venedik'teki müzeler sayesinde güzel sanatlara olan ilgisinin arttığından bahsetmiştir (Şirin Devrim'in 2006 yılında İstanbul Modern arşivindeki video kaydı).

Fahrelnisa Zeid'in Eğitimi

Fahrelnisa Zeid, Notre Dame'de Sion Lisesi 1914'te Birinci Dünya Savaşı sebebiyle kapanınca ardından özel bir kolej olan Pension Braggiott'ye kaydolmuş ve 1918'de aynı okuldan diplomasını almıştır (Hanieh, 2018:19). Savaş yıllarıdır, Fahrelnisa'nın gençlik dönemi zor şartlar içinde geçmiştir. Babasının ölümü ve ağabeyinin hapse girmesi de bu döneme denk gelmiştir.

1882'de kurulan Sanay-i Nefise Mektebi Türkiye'nin ilk mimarlık ve güzel sanatlar eğitimi veren okulu olmuştur. Ardından 1914'te kızların da eğitim alabileceği çizim, perspektif ve anatomi derslerinin verildiği Sultan Reşad döneminde İnas Sanay-i Mektebi kurulmuştur. Bu okul 1928'de Güzel Sanatlar Akademisine dönüştürülmüştür (Devrim, 2010:61). Fahrelnisa, resim eğitimi almak için bu okula kaydını yaptırmıştır. Bu okulda Mihri Müşfik Hanım yöneticilik yapmıştır. Mihri Müşfik Hanım'ın yöneticilik yaptığı dönemde ilk nü kadın modellerle çizimler yapılmıştır. Fahrelnisa Zeid, çizim ve perspektifi Yunan ile Roma heykellerini kopyalayarak öğrendiğini bunları tebeşir kullanarak tekrar büyültüp çizdiğinden bahsetmiştir (Hanieh, 2018:21-23). Fahrelnisa, öğrencilik yaptığı dönemde okula gidebilen az sayıdaki şanslı kız çocuklarından biri olmuştur.

İlk dönem resimlerinden olan büyükannesini çizdiği Görsel 1.'deki resminde yaşlı yüzdeki detaylar ve doğal görüntü özenle çalışılmıştır. Füreya portresi Görsel 2'de ise daha az ayrıntı ve heykelsi bir duruş görülmektedir. Fahrelnisa'nın, realist tarzda yaptığı bu çizimler ilk dönem çalışmalarındandır ve anatomiye iyi kavramış olduğu görülmektedir.

Fahrelnisa, resim eğitimini yarıda kesip çok iyi eğitim almış, Fecr-i Ati grubu ve Servet-i Fünûn dergisi yazarlarından olan İzzet Melih Devrim ile evlenmiştir. Yaklaşık on dört yıl süren bu evlilikten oğlu ressam Nejat Devrim ve tiyatro oyuncusu kız Şirin Devrim dünyaya

gelmişlerdir (Giray, 2017: 62). İki çocuğundan biri resim diğeri de tiyatro alanında Türk ve dünya sanat ortamında isimlerini duyurmayı başarmışlardır.

Melih Devrim ile evliliklerinin birinci yılında Faruk adında bir oğulları dünyaya gelmiştir. Çocukları iki buçuk yaşında kızıl hastalığından ölmüştür. Fahrelnisa bu büyük acıyı altmış yıl sonra bile unutmamıştır. Sanatçı, yaşadıklarını anlatırken kendisini dalları baltayla budanmış bir ağaca benzettiğini söyleyerek acısının tarifini yapmıştır. Bunun ardından Fahrelnisa, odasını bütün gün resim yapabileceği bir atölyeye çevirmiştir. Resim yapmak ona terapi gibi gelmiştir. (Hanieh, 2018:25-26). 1928 yılında eşi ile Paris'e giden Fahrelnisa, Avrupa seyahatlerinde gezip gördüğü müze ve galerilerde çizimler yapmıştır.

Görsel 3. 1926'da Avrupa seyahati esnasında müzelerde çizdiği eskizler.

Fahrelnisa, Paris'te Akademi Ranson'a kayıt yaptırmıştır. Burada dönemin ünlü hocası olan ve aynı zamanda vitray çalışmaları yapan ressam Roger Bissiere'den ders almıştır. Bir ders esnasında hocası, Fahrelnisa'nın resmini alıp yere atmış ve bunun nedenini Fahrelnisa'ya şöyle açıklamıştır:

“Model sizin için bir araç olmalı. Eğer gerçekten gönlünüzde bir öykü, bir türkü varsa, onu modelin içinden geçirerek dışarı vuracaksınız” (Devrim, 2010:98-99).

Fahrelnisa, Paris'teki hocasının tavsiyesini tutmuş olmalı ki resimlerinde hayatındaki derinliklerden ve yaşam felsefesinden kesitler sunmuştur. Aynı zamanda resim yaparken sanatçının harcadığı coşkulu enerji resimlerinde kendisini renk ve hareket olarak hissettirmiştir.

Fahrelnisa İstanbul'a döndükten sonra 1929-1930 yıllarında Sanay-i Nefise Mektebi'nde Namık İsmail atölyesinde çalışmıştır. Fahrelnisa 1933'te İzzet Melih Devrim'den ayrılmıştır. 1934 yılının Temmuz'unda Irak Kralı 1. Faysal'ın kardeşi olan Türkiye büyükelçisi olan Prens Emir Zeid Hüseyin ile evlenmiş ve Berlin'e gitmişlerdir. Burada Berlin kent peyzajlarını kalın konturlar ile çizmiştir (Giray, 2017: 62).

Görsel 4. 1930'lu yıllarda yaptığı eskiz, kâğıt üzerine karışık teknik

Fahrelnisa'nın Bağdat Günleri

Emir Zeid'in görevi nedeniyle gittikleri Irak'tan, Fahrelnisa çok etkilenmiştir. Irak, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulmuş, kan davaları, askeri darbeler, baskılarla karışıklık içindedir (Hanieh, 2018:47-48). Bağdat 'ta gördüğü manzaralar, günlük hayattan kesitler, Fahrelnisa'nın resimlerine ilham kaynağı olmuş, pek çok tablosunda bu manzaralara yer vermiştir.

Bedevi kadınlardan çok etkilenen Fahrelnisa, bu kadınları sevdiği bir tema olarak işlemiştir. Sabahın erken saatlerinde dümdüz uzanan ufuktan yarasa sürülerine benzettiği bedevi kadınların çok sayıda eskizlerini çizmiştir. Başlarının üzerlerinde kollarını iki taraftan açarak dengede tutmaya çalıştıkları yoğurt ve süt kovalarını taşıyan, giydikleri siyah çarşafı (abayeh) adeta kanat gibi açılan bu kadınların, ürünlerini pazara götürürken vücutlarının üst kısımları hiç kıpırdatmadan bütün hareketi kalça ve ayaklarıyla devam ettirdiklerini belirtmiştir (Devrim, 2010:167). Fahrelnisa tarafından yapılan bu benzetmeler okunduğunda sanatçının tasvir yeteneği ve yaşadığı farklı coğrafyada günlük hayatın sıradan bir parçası gibi görünen bir meşgaleyi nasıl farklı bir temaya dönüştürdüğü Bağdat çalışmalarında gözlemlenmiştir. Siyah kalın konturlu desenleri burada pekişmiştir. Ayrıca bedevi kadınlar eskizlerinde Fahrelnisa'nın, soyutlama için ilk deneyimlerinin bu çizimler aracılığı ile olabileceği çıkarımı yapılabilir.

Şirin Devrim, annesinin Bağdat'ta kaldığı sürece yaptığı eskizleri siyah çini mürekkebi ile yaptığını, bedevi kadınlardan ilham aldığını söylemiştir. Kerbelâ'yı gezip, hikâyesini dinledikten sonra annesinin depresyona girecek kadar bu olaydan etkilendiğini anlatmıştır (Şirin Devrim'in 2006 yılında İstanbul Modern arşivindeki video kaydı).

Emir Zeid'in yeğeni Aliye, Londra Kliniği'nde bir süre kanser tedavisi görmüştür. Fahrelnisa, Prenses Aliye'nin ölümünün acısını derinden yaşamış bu acıyla başa çıkmak için 1951'de 205 x528 cm boyutlarındaki ünlü 'Cehennemim' tablosunu resmetmiştir. Devasa tualin karşına geçip zihninin derinliklerinde kendini çaresiz hissetmeye başladığı sırada bir sineğin gölgesinin tuvale düştüğünü görmüş, kalemle sineği hızlı bir şekilde takip etmiştir. Bu şekilde ortaya çıkan resmi, bir saat içinde çizip boyamıştır (Hanieh, 2018: 127). Sanatçı içinde yaşadığı kırılmaları, acıyı, coşkuyu, her türlü duyguyu müthiş bir dinamizm ile entelektüel

bir m¼cadele sonucu tuvaline aktarmıŒ, içindeki acıyla y¼zleŒmiŒ bir anlamda huzura ermiŒtir. Sanatçının içindeki kavga resmin bitmesiyle son bulmuŒtur.

Görsel 5. 1940'lar, eskiz, sulu boya

Görsel 6. 1940'lar, eskiz, sulu boya

Görsel 7. 1940'lar, eskiz, sulu boya

Görsel 8. 1944/5?, Yoğurt Satan Bedevi Kadınlar, yağlıboya

Görsel 9. Cehennemim, 1951, yağlıboya

Fahrelnisa Bağdat'ta kaldığı sürede çok okumuş, gözlem yapmış, günlük tutmuş, resimler çizmiş ve müzik dinlemiştir. En çok da Çaykovski dinlemiştir. Bunlara rağmen hayatındaki monotonluğu ve sessizliği gideremeyen Fahrelnisa, hayatının gelecek on yılını kapsayan derin depresyon atakları yaşamıştır. Sağlık sorunları devam ederken evinde kurduğu atölye yerine odasında çalışmaya devam etmiştir. Zeid'in, Kerbela ziyaretinde İmam Hüseyin'in türbesinde gördüğü manzara onu çok etkilemiş ve üzüntüsünden hiç renk kullanmadan çini mürekkebi ile bir süre sadece Kerbela eskizleri çizdiği döneme girmiştir. Fahrelnisa'yı tedavi etmek için gelen Avusturyalı psikiyatrist Hans Hoff', Fahrelnisa'nın resim yapmaya devam etmesinin kendisini içine düştüğü bunalımdan çıkartacağını söylemiştir. Bu tavsiyeye uyarak Fahrelnisa, Paris seyahatine çıkmıştır (Hanieh, 2018:48-49). Geçmişte yaşadığı acıların birikimlerinin patlamasını yaşayan Fahrelnisa, bu süreçte gördüğü çok farklı, masalsi ülkeden ve kendisini depresyona sürükleyen şehirden uzaklaşmayı tercih etmiş olabilir.

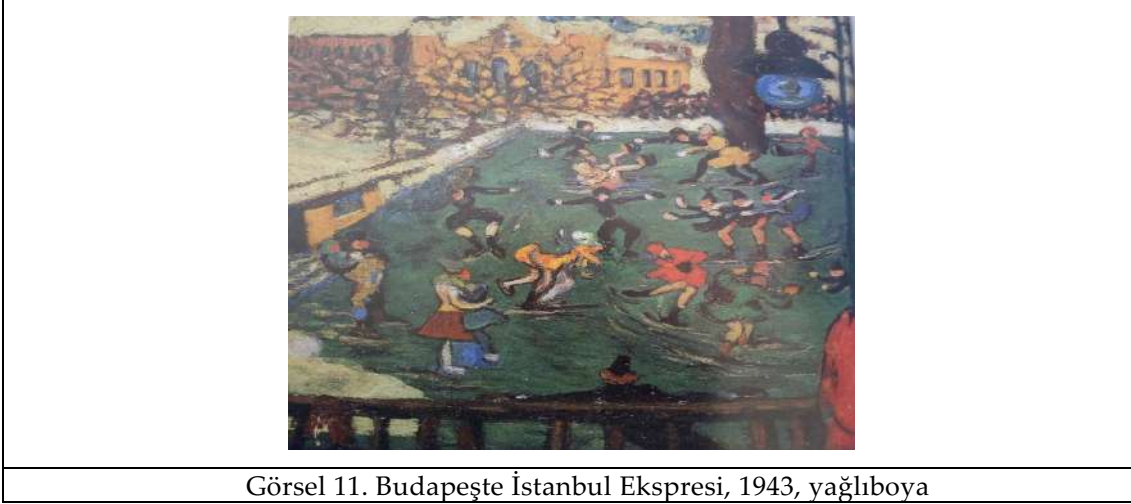
Fahrelnisa ve Budapeşte Resimleri

Fahrelnisa, 1940 yazını İstanbul'da geçirmiştir. Daha sonra sanatçı, Budapeşte'ye giderek orada ciddi anlamda çalışmaya karar vermiştir. Budapeşte'de bir daire kiralayarak atölyesinde resim yapmaya başlamıştır. Burada hiç durmadan çalışmış, şehir hayatını anlatan yağlı boya tablolar çizmiştir. Buzda kayak yapan çocuklar, kahvede oturan erkekler, kilise merdivenlerinde oturan insanları konu alan ve izleyicide hareket duygusu uyandıran dinamik resimler yapmıştır. Savaş devam ederken çocuklarını ve eşini bırakıp yabancı bir ülkede tek başına çalışmaya gitmesi sanatçı için bir süre sonra ağır bir hal almaya başlamıştır. Fahrelnisa, aradan biraz zaman geçince ruhsal olarak çöküntü yaşamış ve hiç bir şey yapamaz duruma gelmiştir (Devrim, 2010:180-181). Zeid'in yaşadığı içsel sıkıntı baş edemeyeceği bir duruma dönüşmüştür.

Görsel 10. 3.Mevki Yolcuları,1943

Fahrelnisa'nın Budapeşte' de yaptığı 1943 tarihli resimleri 'İstanbul Ekspresi Serisi' adını verdiği çalışmalarda ressam Brueghel'in resimlerindeki hareketlilik ve yoğun figür topluluğu görülmüştür. Brueghel'den farklı olarak Fahrelnisa'nın çalışmalarındaki figürlerde ayrıntı daha az ve siyah konturlar baskın bir hal almıştır (Giray, 2017: 62). Bu dönemden itibaren sanatçının eserlerinde siyah konturlar Bağdat'taki çalışmalarında olduğu gibi ön plana çıkararak vitray etkisi yaratmıştır.

Görsel 11. Budapeşte İstanbul Ekspresi, 1943, yağlıboya

İstanbul ve D Grubu

Fahrelnisa Zeid, 1941’de Büyükdere’deki köşke yerleşerek köşkün ahırlarını atölyeye dönüştürmüştür. Gazeteci ve çevirmen olan Fikret Adil, bir gün Fahrelnisa’yı ziyarete gelmiş ve D Grubu ressamı ile sergiye katılması için tavsiyede bulunmuştur. 1933 yılında Zeki Faik İzer, Elif Naci, Abidin Dino, Nurullah Berk, Cemal Tollu ve Zühti Müridoğlu tarafından kurulmuş olan D Grubu’nun 6 Mayıs 1944 yılındaki 11. Sergisine Fahrelnisa da katılmıştır. Arkasından grubun 12.,14.,15. ve 16. sergilerinde de yer almıştır (Yaman, 2006:18). Bu grubun içinde Fahrelnisa’nın her zaman tarz olarak farklı bir duruşu olmuştur. Zeid, grup üyeleri gibi kübizmin teknik yanı üzerinde durmamıştır. Daha çok renk konusunda yoğunlaşmış olduğu çalışmaları o dönemki yapıtlarında görülmüştür.

D Grubu’nun sanat anlayışı fovizm, kübizm akımları ile Anadolu gelenekleri arasında gidip gelmiştir. Grup, geleneksel el sanatlarının renk ve desenlerinden beslenmiştir. Zeid’in çalışmaları bu sergilerdeki çalışmalardan konu ve teknik bakımından ayrı bir yere sahip olmuştur. 1957’de Edinburgh’da D Grubu’nun açtığı modern Türk sanatı sergisinin kataloğunda yazar Derek Patmore, grubun resimlerinden övgü ile bahsederken Türk ressamlarının kübist ve soyut resimlerdeki başarıyı geleneksel Türk motif ve biçimleri ile belli sınırlar içinde tutmayı amaçladıklarını söylemiştir. Türk minyatür ve Osmanlı döneminde önemli bir yere sahip hat sanatından esinlenmiş olduklarını yazmıştır. Türk ressamların, soyut resmin ortaya koyduğu sorunları başarı ile çözümlediklerini, Zeid’in geliştirdiği tekniğin de adeta mücevherle işlenmiş vitray görünümü verdiğinden bahsetmiştir (Devrim, 2010:189). Fahrelnisa, tuvalinde oluşturduğu renk düzenlemelerini kestiği sert kontur çizgileriyle adeta başka bir boyuta taşımıştır.

Fahrelnisa Zeid, ilk kişisel sergisini 14-24 Nisan 1945’te oturduğu Nişantaşı’ndaki Ralli apartmanında açmıştır. Sergi, yüz yetmiş resimden oluşmuştur (Yaman, 2006:77). Sanatçının sergisine gelen ziyaretçiler çalışmalarından övgü ile bahsetmiş, yeni bir sergi için kendisine cesaret vermişlerdir.

1943 yılına ait “Üç Yaşama Biçimi (Harp)” adlı tablosu Fahrelnisa için çok ayrı bir yeri olan ve hayran olduğu resmi olmuştur. Bu çalışması ile gurur duymuştur. Resimde, yaşamı ve ölümü anlatmıştır. Mermer mezar taşları, selvi ağaçları ile Türk Müslüman mezarlığı manzarası, kazılan mezar ve bir kabile yer alır. Resmin tam ortasında siyahlar giymiş ve dans eden dansçılar, onların hemen altında piknik yapan bir grup insan vardır. Resmin sağ tarafında hayat ağacına benzeyen yalnız duran bir ağaç yer alır. Resim, Avrupa’nın üzerine yağın bombalarla ölenleri ve sol taraftaki gibi huzur içinde ölecek olanları anlatır gibidir. Bu resimde Pieter Brughel’in tablolarındaki yaşam ve Hieronymous Bosch tablolarındaki kâbus,

resme hakim olmuştur (Hanieh, 2018:73). Resim, izleyiciyi kendisine çekmekte ve derin bir etki bırakmaktadır.

Görsel 12. Üç Yaşama Biçimi (Harp), 1943, Yağlıboya

1940'lı yıllarda yapıtlarında fovist ve dışavurumcu etkilerden özellikle de Matisse'in İslâm kaligrafisi, yaşantısı, günlük hayattan nesnelere ve bunu mekân içinde kullanımı Fahrnisa'nın çalışmalarındaki etki ile benzerlik kurulabilir. Yoğun boya kullanımı ve ayrıntıya önem vermesi, renkçiliği, minyatür gibi işlemesi ve duyarlı gözlem gücü resimlerini zenginleştirmiştir (Yaman, 2006:23). Bir bakıma yaşadığı dönemdeki olaylara dışarıdan bakan bir gözün diğer insanlara nasıl bir dünyada yaşadıklarını hatırlatmak ister gibidir. Sanatçı, adeta yaklaşan Dünya Savaşı'nın ayak seslerini duymuştur. Dirimart Sanat Galerisinde 2018 yılında sergilenen bu resim, izleyicide merak duygusu uyandıran resimlerinden biri olmuştur.

Görsel 13. Sergideki 'Üç Yaşama Biçimi (Harp)' tablosuna bakan izleyicilerin eskizi, 1945

Sanat Anlayışı

Sanatta ruhani yönün fiziksel ve teknik yönünden daha ağır basması gerektiğini bu yönün daha önemli olduğunu savunan Fahrenlisa için sanat:

“Sanatın metafizik anlamı... sanatın ne olduğu...duyguyla belirlenir... en temel duygu’ temel etki alanı duyarlılıktır. Yüce sanat [...] varlığın parlayan yansımasıdır... güzelin bir gizemi vardır, çünkü ulaşılması ve açıklanması zordur [...] Güzel, kaba bir yaklaşımla çizgilerin becerikli bir insane elinin ustalıklı yansıttığı uyumlu bir bütüne indirgenemez...[Güzel] maddeye, hareketsiz nesneye eklenen birşeydir.” Güzellik sonsuzluğun mührünü taşır...Sanat insanlığı kutsal bir hazine ile doldurur bu yüzden gerçek olmayan bir anlamı olan fiziksel bir eylem olamaz [...] büyük sanatçıların eserlerinde dolaylı olarak dünyevi olmayan bir şey bulunur. Sanatçı dini bir duygu, felsefi boyutlar, genel bir yaşam kavrayışı, bir sanat... nesnesi sergilemelidir. İnsan bedeni buna kurban edilir! O artık bir düşünceye tabidir” (Hanieh, 2018: 57-58).

Renk konusunda da Fahrenlisa Zeid’in hassas olduğu görülmektedir. Çalışmalarında renk ön planda olmuştur. Aktarmak istediği duyguyu renk aracılığı ile yapmıştır. Çünkü belli dönemlerde yaptığı çalışmalar, biçimden ziyade rengin baskın olduğu resimlerdir. Bunlara sanatçının limon sarılarının, kadmiyum kırmızılarının, kobalt mavilerinin ve yeşillerin iç içe geçtiği Ischia Adası’nda yaptığı soyut resimleri örnek verilebilir. Mavinin hissettirdiği dinginlik, yeşilin verdiği huzur, sarının hissettirdiği melankoli, kırmızının yaydığı bolluk ve mutluluk enerjisi bu dönem çalışmalarında görülebilir. Ayrıca bu durum derin bir renk algısının ve bilgisinin olduğunu düşündürür. Çünkü sanatçının renk seçimleri bilinçlidir. “Sualtı Dünyası”, “Puncta Imperator” resimleri bu görüşe örnek verilebilir. Yaşadıkları trajediden sonra resim yapmaya ara veren Fahrenlisa, adada tekrar resim yapmaya başlamıştır. Burada denizle ve güneşle iç içe yaşamak Fahrenlisa’ya iyi gelmiş olmalı ki tuvaline bol bol mavi ve yeşil rengi almıştır. Onun resimlerinde renkleri tekrar görmek hayata yeniden bağladığına şahit olmak gibidir.

Görsel 14. Sualtı Dünyası,1962

Görsel 15. Punta Imperator,1963

1912’de yazılan Vasily Kandinski’nin “Sanatta Ruhsallık Üzerine” adlı kitabını okuduktan sonra (daha sonraki yıllarda öğrencilerine de okumalarını tavsiye etmiştir) lirik tarzda nesnel dünyadan uzaklaşıp, “içsel ihtiyacına” bağlı resimler yapmak istemesini destekler gibidir. Kandinski: “Yalnızca gerçek sanatçılara değer veririm. Onlar, bilinçliya da bilinçsiz bir

şekilde, içsel yaşamlarını tümüyle özgün bir biçimde ifade eder, yalnızca bu amaca ulaşmak için çalışırlar'' (Kandinski, 2015:8).

Bu cümlelerden sonra Fahrelnisa'nın sanat ve sanatçı üzerine görüşlerinin Kandinski'nin görüşleri ile örtüştüğü görülmektedir. Ressam aynı kitapta renkler üzerinde fazlaca durmuş, resmin hizmetinde olan renk ve form üzerinde uzunca açıklamalarda bulunmuştur (Kandinski, 2015:55-58).

Ayrıca Fahrelnisa Zeid'in sanatında İslam, Roma, Bizans, Hristiyan sanatı ve kültürünün etkileri görülmüştür. Bu etki Bizans sanatındaki vitraylar gibi siyah konturlu çalışmalarında kendini hissettirmiştir. Bizans yapıtlarının yoğun olduğu İstanbul'da yaşaması ve Fransız okulunda okurken Hristiyan ritüellerine tanıklık etmesi, farklı ülkelerde farklı kültürlerle tanışması sanatının şekillenip beslenmesine katkı sağlamıştır. Bağdat'ta yaşadığı süre antik kentleri gezmiş, eski uygarlıkların hikayelerini dinlemiş, yöre kadınlarını günlük hayatın içinde siyah, beyaz, sert çizgilerle çizmiştir. Budapeşte'de çizdiği resimler 1940'lı yılların başındadır ve Balkanlarda da savaş yaklaşmaktadır. Buna rağmen hayat, sokaklarda hareketli bir şekilde devam etmektedir. 'İstanbul Ekspresi Serisi' bu dinamizmi yansıtan resimlerdir. 'Hamam, Lomond Gölü' gibi çalışmalarında Osmanlı çadırlarına benzeyen imgeler ile minyatür sanatına göndermeler yapmıştır.

Londra, New York ve Dünya Sanatında Yer almak

1946 yılının Mart ayında Zeid ailesi Londra'ya yerleşmiştir. Fahrelnisa 1964 yılına kadar Türkiye'ye dönmemiş ve burada dünya sanatçısı olarak tanınmıştır (Yaman, 2006:25). 1948'de Londra'da açtığı ilk kişisel sergiyi Kraliçe Elizabeth ziyaret etmiştir. Sergi ile ilgili yapılan yorumlar olumlu olmuştur. Sanatçının renk kullanımı ve tablolarındaki güçlü duygusallıktan bahsedilmiştir (Hanieh, 2018:94). Bu serginin başarısı Londra'da başka sergilerin devamını getirmiştir.

1952 yılında oğlu Nejat Devrim'in de katıldığı Nouvelle Ecole de Paris sergisinde yer almıştır. Buradaki çalışmaları geometrik soyutlamadan uzak, lirik soyutlamalardır (Yaman, 2006:87). Hep arayış içinde olan sanatçı, bu değişimle dünya sanatının gelişim çizgisinde yer almayı hedeflemiş, şiirsel bir dil yakalamayı başarmıştır.

1954 yılında Londra'da Çağdaş Sanatlar Enstitüsü'nde (ICA) çok başarılı bir sergi açmıştır. Bu modern ve çağdaş sanatı destekleyen galeride Picasso, Oskar Kokoscha, Max Ernst, Francis Bacon, Georges Braque gibi ünlü sanatçıların çalışmaları da sergilenmiştir. Ayrıca Fahrelnisa burada kişisel sergi açan ilk kadın sanatçı olmuştur (Hanieh, 2018:120). Bu sergileri önemli sanat galerilerinde neredeyse her yıl açtığı pek çok sergi izlemiştir.

1956-1957 yıllarında tuvali spatula ile kazıma tekniğini kullanmaya başlamış, devam eden üç dört yılda bütün çalışmalarında bu tekniği uygulamıştır (Hanieh, 2018:195). Sanatçının fırça kullanımını geride bırakıp spatula ile kazıma tekniği yeni arayışlar içinde olduğunun bir göstergesi olmuştur. Yeni keşfettiği bu tekniği Temmuz 1958'de yaşadığı acı olaydan hemen sonra çizdiği, 1958 tarihli resimleri olan "Trajediden Sonra", "Arayış", "Melek Ayağı", "Siyahla Parlatılmış, Yangın" çalışmalarında görülmüştür. Bu eserler adeta sanatçının içindeki öfkenin, yaşadığı tarifsiz kederin belki de çaresizliğinin tezahürü niteliğindedir.

14 Temmuz 1958 Irak'ta askerî bir darbe olmuştur. Kraliyet sarayındaki ihtilalci saldırıda Kral II. Faysal, akrabaları ve sarayda çalışanlar saray bahçesine dizilip öldürülmüşlerdir. Yapılan kıyımların ardından birkaç saat sonra ihtilalin liderlerinden Albay Abdül Selim Arif, yeni Irak Cumhuriyeti'ni ilan ederek Haşemi monarşisini sona erdirmiştir (Hanieh, 2018:190). Emir Zeid, bütün ailesini acı bir şekilde kaybetmiş, derin bir yasın içine girmiştir. Bu vahşet Fahrelnisa'yı da çok derinden etkilemiştir. Sanatçı, uzun süre kendisini

toparlayamamış hatta resim yapmama kararı bile almıştır. Bir süre sonra tekrar yaptığı resimleride acının etkisi görülmüş, paletindeki renk cümbüşü kaybolmuştur.

Görsel 16. Trajediden Sonra, 1958, yağlıboya

Görsel 17. Melek Ayağı, 1858, yağlıboya Görsel 18. Siyahla Parlatılmış, 1958, yağlıboya

Şirin Devrim, annesinin ilk kez elli yedi yaşında mutfağa girip yemek yaptığından bahsetmiştir. Fahrelnisa, yemek yaparken bile sanatçı kişiliğinden ödün vermemiş tavuk kemikleriyle dahi eserler ortaya çıkarmıştır. Devrim, annesinin Ischia'da deniz kenarından toplayıp üzerlerine nü bir resim yaptığı taşlardan bir tanesini ünlü ressam Matisse'e hediye ettiğini anlatmıştır (Şirin Devrim'in 2006 yılında İstanbul Modern arşivindeki video kaydı). Fahrelnisa'nın hoşuna giden her şey taş, kemik bile olsa onun elinde bir sanat eserine dönüşebilmiştir.

Şirin Devrim, annesinin hindi, tavuk kemiklerinden yaptığı bu soyut sanat çalışmalarına "paleochrysalos" adını verdiğiinden bahsetmiştir. Fahrelnisa bu kemikleri plastiğe batırarak siyah çini mürekkebi ile boyamıştır. Daha sonra bunlardan sergileyeceği heykellerini oluşturmuştur. Bu heykellerden bir tanesini de dönemin Fransız Kültür Bakanı'na hediye etmiştir. Bakan Mösyö Malraux: "İşte sanat budur" diyerek heykeli çok beğendiğini ve tahta bir ağacın üzerine yerleştirerek çalışma masasında sergilemiştir (Devrim, 2010:273).

1964'te kızı Şirin Devrim'in önderliğinde Türkiye'de iki büyük retrospektif sergi düzenlenmiştir. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi ve Ankara Hitit Anadolu Medeniyetleri

Müzesind açılan sergiler yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır. Anıtsal boyuttaki “Cehennemim” ve “Geçicilik” tabloları kurulan iskelelerin üzerinde sergilenmiştir. 1951-1964 yılları arasında yaptığı çalışmaları arasında yağlı boya, guaş, taş baskı olmak üzere doksan çalışması sergilenmiştir (Hanieh, 2018:207). Türk basını da bu sergilerden övgü ile bahsetmiştir. Çalışmalarındaki ışık, renk ve biçimin bütünleyici kompozisyonu adeta sanatçının ruhsal hayatına yapılmış gizemli bir yolculuğa çıkmak gibidir. Sanatçının hayatının kırılma noktaları bilindiğinde bu yolculuk güzel karşılaşmalara sebep olur. Sergi, Türk resim sanatının ileri gelen ressamı tarafından da güzel yorumlar almıştır. Sergideki eserlerin izleyiciye ve Anadolu şairlerine esin olan bir ruha sahip, mistik bir hava verdiğinden bahsedilmiştir.

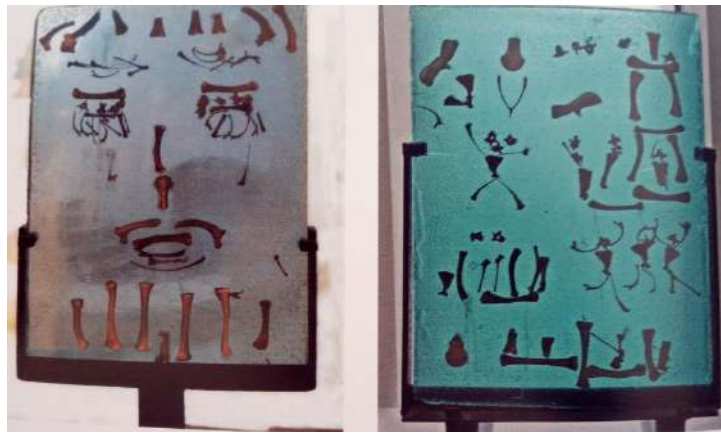

Görsel 19.1960'lar, tavuk kemiği üstüne yağlıboya

Görsel 20. Kemikli kompozisyon, karışık teknik

1969'da Zeid, Paleokrystalos çalışmalarını ilk kez Paris'te sergilemiştir. Boyanmış kemikleri kalıplara doldurup büyüklü küçüklü heykeller yapmış ve projektörle ışıklandırarak tavana ya da duvarlara asmıştır. Bu sergi oryantalist benzetmelerden uzak, sanatsal yaratıcılığının üstünde, coşkun bir hayalgücü ile hazırlanmıştır (Hanieh, 2018:213-215). Bu yüksek hayalgücünün ürünü olan eserler tarih öncesinden gelen sembol ve işaretler gibidir. Sanatçı, kullandığı kemik ve reçine ile ışığın geçirgenliğini bilinçli olarak kullanmıştır. Bu birleşim ile kendi hayatının kırılma anlarını saydam bir şekilde hayranları ile paylaşmak istemiştir.

Görsel 21. 1967, Reçine, kemik, metal.

Sağdaki çalışma: İşaretler ve semboller Soldaki çalışma: isimsiz

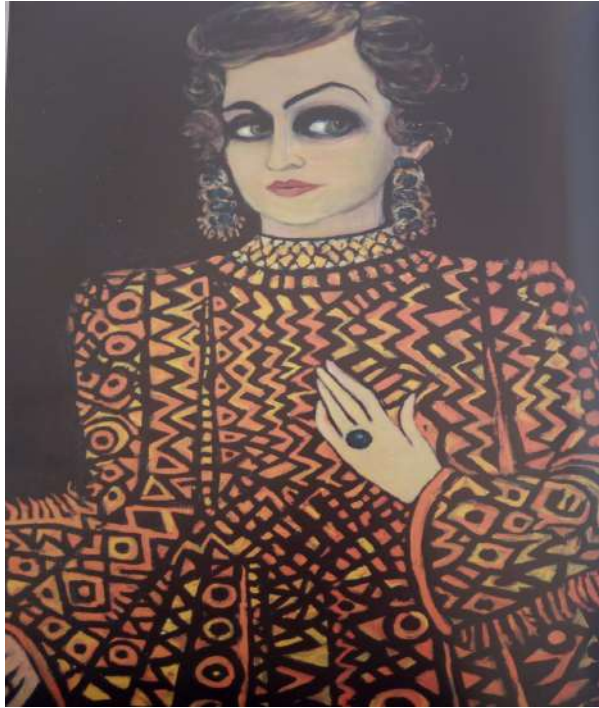
Portre Dönemive 70 Sonrası

Fahrelnisa, Emir Zeid'in ölümü ile atölyesine kapanarak soyut resim yerine portre resimleri yapmak, insanların ruhlarını stilize ettiği kocaman gözlerle yansıtmak istemiştir. Bu isteğini: "insanların sıcaklığına ihtiyacım var" diyerek ifade etmiştir (Devrim, 2010:279). Yeniden portre çalışmalarına dönmesi bir nevi sanatçının başladığı noktaya dönmesi gibidir. Fakat, 1915'te büyükannesinin, 1926'ta Füreya'nın portrelerindeki gerçeklikten uzaklaşmıştır. Emek verilen onlarca çalışma, yıllar sonra Fahrelnisa Zeid'e sanatsal ve kültürel birikim olarak geri dönmüştür. Bu kazanç pek çok yeni portrenin meydana gelmesi şeklinde olmuştur. Sanatçı, ustalıkla deforme ettiği portrelerin gözlerinde sevgi ve yakınlık arar gibidir.

1972 yılında Paris'te Katia Granoff Galerisinde "Portreler" adlı sergisini açmıştır. Bu sergi Fahrelnisa'nın son kişisel sergisi olmuştur. Sergideki portreleri kendi ailesinden kişiler, sanat dünyasından arkadaşları ve Granoff ailesi üyeleri oluşturmuştur. Sergiye ilgi yoğun olmuştur. Kimi eleştirmenlere göre sergi yorumları sanatçının geleceğe dönük olmasından ziyade hayata düşülen kayıt mahiyeti yönünde olduğu şeklindedir. Bu sergi, kendisinin uzun sanat hayatına saygı gösterisi niteliği taşımaktadır (Hanieh, 2018:237). Hayatının sonuna kadar yaptığı çalışmalarında sanatında tekrara düşmediğini, kendisinin hep arayış içinde olup yeni şeyler deneyimlemeyi tercih ettiğini eserlerinde ortaya koymuştur.

Sanatçının Görsel 22'deki kendi portresinde ilerlemiş yaşına rağmen genç bir Fahrelnisa görülmektedir. 210 x116 cm olan anıtsal portresini geçmişine duyduğu özlemle daha genç çizmiş olabilir. 18 Eylül - 4 Kasım 2018 yılında Dirimat Sanat Galerisi'nde özel koleksiyonlardan oluşan "Tutkuya Övgü" Fahrelnisa Zeid sergisinde görevli olan sergi asistanı Yeliz Varol tarafından aktarılan:

"Resmi çizerken sanatçının farkında olmadan ellerinin Fars, elbisesinin Bizans, yüzünün Giritli, gözlerinin de oryantal izler taşıdığını belirtmiştir".

Görsel 22. Geçmişten Biri (Otoportre), 1980, yağlıboya

1981'de on iki öğrencisinin ve kendi çalışmalarından oluşan karma bir sergi bir açmıştır. Ürdün'de bu serginin daha önce benzeri yapılmamıştır. Ürdün sanat dünyasında bu sergi çok ses getirmiştir (Hanieh, 2018:256). Fahrelnisa Zeid, Türk bir ressam olmasının yansira dünya sanatına yenilikler getiren ve canlı renkler kazandırmış bir dünya sanatçısı olmuştur. Onun başarıları Türk ve dünya sanatını bir adım ileri taşımaktadır.

Fahrelnisa'nın, Amman'da 1981 ve 1983 yılındaki sergilerinin açılışını Kral Hüseyin yapmıştır. Fahrelnisa'ya da sanata olan katılarından dolayı "Ürdün Yıldızı" nişanı layık görülmüştür. Fransız Hükümeti 1985'te, Fransız kültürel mirasını zenginleştirdiği için devletin verdiği en üstün ünvan olan 'Commandeour de 1' Ordre des Arts des Letturs' ünvanı (en üstün sanat ve edebiyat nişanı, unvanı) verilmiştir (Hanieh, 2018:267).

1982'de sanatçı kendi girişimleri ile Fahrelnisa Zeid Kraliyet Güzel Sanatlar Enstitüsü adı altında kendi evinde ücret almadan öğrencilerine ders vermeye başlamıştır. Bu dönemde Ürdün'de sanat okulu ya da sanat adına ders veren herhangi bir kurum, kişi yoktur. Öğrencilerinden Suha Sohuman, derslerinde Fahrelnisa'nın üç ilkeyi onlara benimsetmeye çalıştığını söylemiştir. Bu ilkeler: doğayı kopya etmeden resme bir beceri olarak yaklaşım ustalaşmak, ikinci olarak, bildiklerinizi unuttun ancak bilmedikleriniz sizin gerçekte olduğunuzdur. Son olarak da elinizi çok hızlı bir hale getirin sürekli çizim ne iseniz onu üretme gayreti içinde olun tavsiyelerinde bulunmuştur. Öğrencilerinden portre ya da soyut resim yapmalarını istemiştir. Zeid, onlara hacmi, kompozisyonu ve perspektifi öğretmeye çalışmıştır. İlgüdülerini serbest bırakıp, hayalgüçlerini soyutu elde etmek için maddi biçimlerin ötesini görmeye çalışmalarını salık vermiştir (Hanieh, 2018: 254-255). Bir anlamda öğrencilerinin etraflarındaki her şeye ayrı bir gözle bakmaları gerektiğini öğretmeye çalışmıştır.

1986 yılında Varuni Pieris- Hunt adında İngiliz heykeltıraş ve ressamdan vitray dersi almak istemiştir. Bu ressam, iki haftalığına Fahrelnisa ve öğrencilerine ders vermeye Amman'a gelmiştir. Mat cama aktarılan resimler asit, reçine ve ısı ile kaynaştırılıp aralarına eritilmiş siyah kurşun dökülerek yapılmıştır. Renk ve ışık ile yapılan bu resimler Fahrelnisa'yı çok heyecanlandırmıştır (Hanieh, 2018: 257). Yeni öğrendiği bu ışıklı ve çok renkli teknikle 1940'lı ve 1960'lı yıllarda yaptığı portrelere atıfta bulunmuş gibidir.

5 Eylül 1991'de doksanıncı yaş gününe günler kala Amman'da vefat etmiştir. Ürdün Kralı Hüseyin, ressamın cenazesini devlet töreni ile defnettirmiştir. Mezarı, Kraliyet Mezarlığında eşi Emir Zeid'in yanındadır (Devrim, 2010:300).

Yıllarca tutkuyla çalışmış, sanat anlayışını ve eserlerini yüceltmek için belirlediği hedeflerinin uğruna yoğun bir çalışma ile kendini sanat tarihine kanıtlamış usta bir sanatçı olmuştur. Ayrıca sanat, onun için bir terapi yöntemi olmuş, ömrünün sonuna kadar üretmiş, kendini yenilemek için hep bir arayış içinde çalışmıştır.

Ölümünden 26 yıl sonra Londra'da Tate Modern'in yeni binasında 13 Haziran 2017- 8 Ekim 2017'de Fahrelnisa retrospektif sergisi düzenlenmiştir. Sergi, "Uluslararası kadın sanatçı Fahrelnisa Zeid'in kaleidoskopik tablolarıyla büyüledik" açıklamasıyla tanıtılmıştır.

Aynı sergi Tate Modern'den sonra Berlin'e daha sonra da Beyrut'ta taşınmıştır. Berlin'de Deutsche Bank Kunsthalle' de 19 Ekim 2017- 25 Mart 2018 tarihleri arasında sergilenmiştir.

Beyrut'ta ise Sursock Müzesinde, 27 Nisan 2018- 1 Ekim 2018 tarihleri arasında izleyici ile buluşmuştur (Giray, 2017: 68-69). En son sergisi ise İstanbul Dolapdere'de Dirimart Sanat Galerisi'nde özel koleksiyonlardan oluşan yirmi bir çalışması ile Fahrelnisa Zeid "Tutkuya Övgü" adı ile 18 Eylül-04 Kasım 2018 tarihlerinde seyirciye açılmıştır.

SONUÇ

Fahrelnisa Zeid, henüz kız çocuklarının yaygın olarak okula gitmediği dönemlerde kolejde eğitim almış ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde okumuőtur. Yarıda bıraktığı resim eğitimi yurt dıőında katıldığı eğitimlerle tamamlamıőtır. Çok sayıda yurt dıőı seyahati yapmıştır. Oralarda müze ve galerileri gezmek sanatını beslemiőtir. Yaptığı paleydeskopik çalışmalar ve kaleydeskopik resimleri ile dünya ve Türk resim sanatında özel bir yere sahiptir. Kültürel mirasını Bizans, Osmanlı, Fars etkisini resim sanatında biçim ve renk olarak hissettirmiştir. Paris ve Londra'da bulunması, oraların sanat kültürüyle kendi kültürünü harmanlayıp özgün eserler vermesi açısından önemlidir. Türkiye'de olduğu dönemlerde D Grubu'nun bazı sergilerine katılmıő, sanat ortamında yapılan etkinlik ve tartıőmalarda bulunarak Türk resminin ileri gitmesi hususunda çalışmıştır. Soyut resmin Türkiye'deki öncüleri arasında yer almıştır. Fransız Devleti'nin kendisine verdiği en üstün 'sanat ve edebiyat nişanı' unvanıyla Türk adını dünyaya duyurmuőtur. Amman'daki atölyesinde pek çok resim öğrencisi yetiştirmiştir. Bu öğrenciler arasında ülkesine hizmet veren sanatçılar olmuştur. Ailesinden pek çok ismi sanat eğitimi almaları konusunda cesaretlendirmiőtir ve onlara örnek olmuştur. Bu kişiler, Türk ve dünya sanatına önemli katkılarda bulunmuőt sanatçılar olmuőtardır. Resim yapmak, onun var olma sebebi olmuştur ve Fahrelnisa, resimleriyle hep yaşayacaktır.

KAYNAKÇA

- Devrim, Ő. (2010). *Harika Çılgınlar ŐakirPaőa Ailesi*, Dođan Egmont Yayıncılık, İstanbul.
- Devrim, Ő. (2006). "Gökkuőađında İki Renk" sergisinden sonra İstanbul Modern arşivindeki video kaydı, İstanbul.
- Giray, K. (2017). Resmin Prensesi Fahr El NisaZeid, *Artam Dergisi*, 43,62-69.
- Hanieh, A. (2018). *Fahrelnissa Zeid İç Dünyaların Ressamı*, Çev. Esin Bektaő, Çiçek Öztekin, Rest Yayınları, İstanbul.
- Kandinski, V. (2015). *Sanatta Ruhsallık Üzerine*, Çev. Gülin Ekinci, Altı Kırk Beş Yayınları, İstanbul.
- Varol, Y. (2018). "Fahrelnisa Zeid Tutkuya Övgü" sergisi konuşmasından, Dirimart Sanat Galerisi, İstanbul.
- Yaman, Y. Z., Harambourg, L., Dostođlu, H., (2012). Modern Katalog, *Gökkuőađında İki Renk*, İstanbul.